

הרב אילעאי עופרן

פתרונות הלכ־טכנולוגיים

קולא הכרחית או חומרא יתרה?

פתיחה – היתר איסורי בשבת במקום צורך

ט"ל מלאכות אוסרת התורה בשבת. מלאכות אלו ותולדותיהן מוגדרות כאיסורי דאורייתא ואין להתירן אלא משום פיקוח נפש בלבד. על איסורי תורה אלו, הוסיפו חכמי הדורות איסורים, גדרות וסייגים, המכונים בפי כל 'איסורי דרבנן'. איסורים אלו, בניגוד לאיסורי דאורייתא, הותרו במקומות צורך שונים, כגון לצורך חולה שאין בו סכנה, כדברי הרמב"ם:

חולה שאין בו סכנה [...] אם היו צריכים לדברים שאין בהן מלאכה עושים אותן אפילו ישראל.¹

או לצורך מניעת צער בעלי חיים, כדברי הגמרא:

צער בעלי חיים דאורייתא, ואתי דאורייתא ודחי דרבנן.²

תקומת ישראל בארצו העמידה בפני עולם ההלכה אתגר חדש, אליו כמעט לא נדרש עם ישראל עד לתקופה זו, והוא – ניהול מערך שירותים חיוניים בשבת. במסגרת שירותים חיוניים אלו נכללות מערכות צבא, ביטחון וביטחון־פנים, מערכות רפואיות, חקלאות ועוד. הצד השווה לכל המערכות הללו שלא ניתן לקיימן לחצאין – לא ניתן לנהל רפת מבלי לחלוב את הפרות בשבת, ולא יעלה על הדעת להקים משטרה אך ורק לששת ימי המעשה. דא עקא, ברור לכל שרבות מאד מן הפעולות הנעשות במסגרת מערכות חיוניות אלו, אינן בגדר של

* מאמר זה הוא עיבוד של הרצאה שניתנה בכנס 'תורה ומדע', המשותף לאוניברסיטת בראילן ול-Yeshiva-University, שנערך בירושלים בניסן תשע"ג.

1 משנה תורה, הלכות שבת ב, י.

2 בבלי שבת, קכח ע"ב.

'פיקוח נפש'.

לאורך כל תולדות ישראל, מקובל היה להידרש במצבים מעין אלו לעזרתם של נכרים. השימוש ב'גוי של שבת' לצורך ביצוע פעולות הכרחיות, שאינן בגדר של פקוח נפש, הותר על ידי פוסקי ההלכה, והיה לחזון נפרץ. הקמתה של מדינת ישראל, יצרה מציאות חדשה שבה בגופים רבים לא ניתן היה להסתמך על נכרים; אם בגלל שרוב העובדים היו יהודים, אם בגלל שמדובר היה בתחומים רגישים (כגון ביטחון) שלא ניתן להפקידם בידי מי שאינם בני ברית, ואם מתוך רצון לכונן מדינה יהודית שאינה תלויה בחסדי אומות העולם.³ חוסר היכולת להסתמך על הפתרון המסורתי של 'גוי של שבת', עודד וזירז את התפתחותם של מנגנונים מכניים ואלקטרוניים, שיהוו פתרון לביצוע פעולות הכרחיות בשבת, שאינן בגדר של פקוח נפש.⁴

פתרונות הלכטכנולוגיים – עקרונות פעולה

מנגנונים הלכטכנולוגיים מאפשרים לבצע פעולות האסורות בשבת, באופן השונה מצורת הביצוע הרגילה שלהן, או בעקיפין. רמת האיסור של ביצוע הפעולה באופן זה קלה יותר, או אפילו מותרת לכתחילה. פתרונות אלו מתבססים, באופן כללי, על ארבעה עקרונות פעולה: גרמא, המשכת מצב, שינוי זרם והקלשת האיסור.

גרמא

היתר פעולות הנעשות באופן עקיף בשבת ('גרמא') מופיע בשולחן ערוך:

עושים מחיצה בכל הכלים להפסיק בין הדליקה, אפילו כלי חרס חדשים מלאים מים שודאי יתבקעו כשתגיע להם הדליקה, דגרים כיבוי מותר.⁵

3 סוגיית ההסתמכות על גוי של שבת כפתרון של קבע במדינה היהודית, נדונה בהרחבה בראשית ימי המדינה. ראו למשל את מאמרו של פרופ' י' ליבוביץ', 'השבת במדינה כבעיה דתית', בתוך: יהדות, עם יהודי ומדינת ישראל, ירושלים תשל"ט, עמ' 108-120; ואת הקונטרס שכתב בתגובה הרב מ"צ נריה, קונטרס הויכוח, הלכות שבת והליכות מדינה, ירושלים תשי"ב.

4 פתרונות הלכטכנולוגיים נמצאים בשימוש בתחומים הלכתיים נוספים, כגון שמיטה. מאמר זה יתמקד בפתרונות לשבת, לאור שכיחותם הרבה.

5 שולחן ערוך, אורח חיים, שלד, כב.

משמע מדבריו שכיבוי אש הנעשה בגרמא, מותר לכתחילה. אך הרמ"א הסתייג מן ההיתר הגורף, וקבע כי היתר זה קיים רק "במקום פסידא".⁶ ה'ביאור-הלכה' קבע כי תוקפו של דין זה אינו חל רק על מלאכת כיבוי, וכתב: "לאו דוקא כיבוי [...] דאפילו בכל מלאכות הדין כן".⁷ על בסיס היתרים אלו פותחו מנגנונים לביצוע מלאכות בגרמא. כאמור, לדעת חלק מהפוסקים שיטה זו מותרת לכתחילה, ולדעת אחרים שיטה זו מותרת רק במקום צורך.

המשכת מצב⁸

שיטה זו מבוססת על ההנחה שאוטומציה לא נאסרה בשבת, ושאין איסור במעשה שאינו יוצר פעולה חדשה, אלא ממשיך פעולה קיימת בלבד. היתר זה נפסק הלכה למעשה בספר 'שמירת שבת כהלכתה':

היה השעון מכוון מבעוד יום לכבות את החשמל בשעה מסוימת, מותר להזיז בשבת את מחוגו אחורה כדי שיכבה מאוחר יותר [...] וכן אם היה מכוון להדליק...⁹

אופן פעולתם של אמצעים אלה הוא, שהם נדלקים באופן אוטומטי לזמן קצר, אחת לכמה דקות. אם יש בהם צורך, אזי ניתן להמשיך את פעולתם כאשר הם נדלקים, על ידי הזזת מתג, שאין בה איסור.

שינוי זרם

בדומה ל'המשכת מצב', גם פתרון זה מניח שאין איסור במעשה הממשיך פעולה קיימת, מבלי ליצור פעולה חדשה. מנגנונים אלו פועלים כך שלכל אורך השבת זרם בהם זרם חשמלי, המפעיל אותם הפעלה מינימלית הניכרת לעין. המפעיל אותם בשעת הצורך, אינו יוצר מציאות חדשה, אלא רק מגביר את הזרם הפועל בהם באופן קבוע. בפעולה שכזו אין איסור.

6 שם.

7 ביאור הלכה, שם.

8 בפועל, שימוש בעיקרון זה, במכשור הקיים כיום, נדיר ביותר. השימוש בגרמא או בשינוי זרם שכיח הרבה יותר. כך שמעתי מפי הרב ישראל רוזן, ראש מכון צומ"ת.

9 הרב י"י נויברט, שמירת שבת כהלכתה¹, ירושלים תשכ"ה, עמ' עה.

הקלשת האיסור

פתרון זה אינו טכניקה מכנית או אלקטרונית, אלא עיקרון הלכתי, המיושם באופן ספציפי, שנועד לאפשר לבצע פעולה נצרכת על ידי הפחתת רמת האיסור בעשייתה. דוגמה לשיטה זו הוא ה'שבעט' – עט שכתבו נמחק מאליו בתוך יממה מן הכתיבה. כתיבה בת־קיימא אסורה מדאורייתא, אך כתיבה שאינה מתקיימת אינה אסורה אלא מדרבנן. אשר על כן, שימוש ב'שבעט' יאפשר כתיבה במצבים שבהם לא הותרו מלאכות דאורייתא, אך הותרו איסורי דרבנן, כפי שהוסבר בפתיחת המאמר.

הסכנה בשימוש בפתרונות הלכ־טכנולוגיים

היתרי הגרמא, המשכת המצב ושינוי הזרם מותרים לכתחילה לדעת פוסקים רבים, אפילו שלא במקום צורך גדול. עובדה זו היא מדרון חלקלק, שעשוי להביא לפריצת גדר השבת, שכן היתר זה עשוי להפוך להיתר גורף ורווח, ולהביא להיתר של כמעט כל פעולה בשבת על ידי מנגנונים אלו. כך כתב בפירוש הרב חיים דוד הלוי:

ההתפתחות הטכנולוגית מאפשרת הפעלת מכשירים בשבת [...] דבר זה מסכן את שלמות קדושת השבת ומרוקן את השבת מתכנה המהותי. דרך משל, באם יהיה ניתן ע"י מכשור טכנולוגי מתוחכם להפעיל מכונת בשבת ללא שיצטרך הנוהג בה לעשות שום מלאכה האסורה בשבת. יתכן ויהיה בכך משום פתרון נאות לרכב משטרתי וכן לכל צורך הכרוך בפקוח נפש אך קיים גם החשש שיוכל כל אדם שומר מצוות להרשות לעצמו להפעיל במכוניתו מכשור כזה ולנסוע אתה לבית הכנסת ולתפלה ואח"כ גם לים ולכל מקום שיחפוץ בכך והכל בהיתר, וכיוצא בזה בתחומים אחרים. יתכן שבזה ניצל מחילול שבת, אך נאבד את השבת עם כל ערכיה הנצחיים הרבים.¹⁰

ובמקום אחר הניף ידו שנית:

על משמרתי אעמודה שכל זה הוא מיותר לחלוטין ואין התועלת המפוקפקת שווה בנזק העצום שייגרם לשבת מלכתא כיום מנוחה וקדושה.¹¹

חשש דומה היה קיים בנוגע לשימוש בשעוני שבת המאפשרים להדליק כמעט כל

10 הרב ח"ד הלוי, עשה לך רב ו, תל אביב תשמ"ה, סימן כז.

11 הרב ח"ד הלוי, עשה לך רב ז, תל אביב תשמ"ו, סימן כג.

מכשיר באופן אוטומטי בשבת. בדומה לדעת הרב ח"ד הלוי שהובאה לעיל, כתב הרב משה פינשטיין ביחס לשימוש בשעוני שבת:

הנה בדבר שע"י חשמל (ענין העלעקטרי) אפשר ע"י מורה שעות הנעשה לכך שיעמידנו בע"ש באופן שיתחיל לבשל למחר ביום השבת כשעה לפני זמן האכילה [...] הנה לענ"ד פשוט שאסור להתיר זה דהרי ע"י מורה שעות כזה יכולים לעשות כל המלאכות בשבת ובכל בתי החרושת (פעקטעריס) ואין לך זלזול גדול לשבת מזה, וברור שאם היה זה בזמן התנאים והאמוראים היו אוסרין זה.¹²

נראה שיפים דבריו של הרב משה פינשטיין גם לנידון דידן. שהרי על ידי גרמא או המשכת מצב "יכולים לעשות כל המלאכות בשבת [...] ואין לך זלזול גדול לשבת מזה".

אם כן, נראה כי מחד – קיים צורך גדול בשימוש בפתרונות הלכטכנולוגיים במטרה לאפשר את ביצוען של פעולות נצרכות בתחומי רפואה, ביטחון וחקלאות, שאינן בגדר פיקוח נפש. מאידך – קיימת סכנה חמורה בפיתוחם של מנגנונים מעין אלו, שכן שימוש נרחב בהם עשוי להביא, חס ושלום, לידי זלזול בשבת, ולגרום לאבדן דמותה של השבת.

המהפכה הטכנולוגית – ממלאכות דאורייתא לאיסורי דרבנן

בשנים האחרונות מתרחשים מספר תהליכים המשפיעים, לכאורה, על הצורך בפתרונות הלכטכנולוגיים. ככלל, ניתן לומר שעם התקדמות המהפכה הטכנולוגית, תופסים איסורי דרבנן את מקומם של איסורי דאורייתא. כך למשל, הפוסקים מסכימים כי השימוש בנורת להט אסור בשבת מדאורייתא. בשנים האחרונות מתרחש תהליך בו תופסות נורות ה-LED את מקומן של נורות הלהט על שימושיהן השונים, מטעמי נוחות, בטחון וחסכון. השימוש בנורות ה-LED, לדעת רוב הפוסקים, אינו אסור אלא מדרבנן. באופן דומה – תהליכי המחשוב המואצים המתרחשים בדור האחרון, הביאו למצב שבמערכות רבות החליפה הכתיבה הממוחשבת את הכתיבה הידנית. דעת הזרם המרכזי בפסיקת ההלכה היא שהקלדה במחשב אסורה בשבת מדרבנן, בעוד כתיבה ביד, אסורה מדאורייתא. תהליכים אלו ואחרים, מביאים למצב שאיסורי דאורייתא בשבת,

12 הרב מ' פינשטיין, ספר אגרות משה, אורח חיים, חלק ד, בני ברק תשמ"א, סימן ס.

אינם חזון נפרץ כבעבר וכי רוב הפעולות הנעשות במערכות השונות בשבת, אינן אסורות אלא מדרבנן.

לצמצום מספרן של מלאכות דאורייתא במערכות שפעולתן הכרחית בשבת, משמעות מרחיקת לכת על דיוננו. שכן, כפי שהוסבר לעיל, איסורי דאורייתא אינם ניתנים להיתר מפני צרכים שאינם בגדר של 'פיקוח נפש', ולכן קיים בהם צורך גדול בפתרונות הלכטכנולוגיים על מנת שיקלישו את חומרת האיסור, מהמעמד הרם של 'איסור דאורייתא', לרמת איסור פחותה. לעומת זאת, באיסורי דרבנן סללו לנו חז"ל דרכים שונות ומגוונות להתיר לצורך חולה שאין בו סכנה, מפני כבוד הבריות, מפני צער בעלי חיים ועוד. יוצא שאם קיים צורך בפתרונות הלכטכנולוגיים על מנת להתיר איסורי דרבנן, הריהו מצומצם ביותר. מבחינה כמותית, בימינו, שכיחותם של איסורי דאורייתא בשבת הולכת ופוחתת, וממילא הולך ופוחת גם הצורך המובהק בפתרונות הלכטכנולוגיים.

יתרונות השימוש בפתרונות הלכטכנולוגיים

למרות כל האמור לעיל, עדיין אין למהר ולצמצם את שכיחות השימוש במנגנונים הלכטכנולוגיים. נראה שלמרות חסרונותיהם והסכנות הגלומות בהם, עליהן עמדו הרב ח"ד הלוי והרב משה פינשטיין, עדיין יש בהם כמה יתרונות חשובים. ראש וראשון ליתרונות אלו הוא המענה שנותנים מנגנונים אלו לקושי שבהגדרת תחומים 'אפורים' וקשים להגדרה מבחינה הלכתית. דוגמה לדבר היא סוגיית 'כבוד הבריות'. הגמרא במסכת ברכות קובעת:

תא שמע: גדול כבוד הבריות שדוחה [את] לא תעשה שבתורה. ואמאי? לימא: אין חכמה ואין תבונה ואין עצה לנגד ה'! תרגמה רב בר שבא קמיה דרב כהנא בלאו (דברים י"ז) דלא תסור.¹³

בעקבות דברים אלו, פסקו הפוסקים כי 'כבוד הבריות' הינו שיקול הדוחה איסורי דרבנן. דא עקא, שקשה מאד לקבוע מסמרות בשאלה מה נחשב לפגיעה ב'כבוד הבריות'. מושג זה מושפע עד מאוד מנקודת המבט הסובייקטיבית, מן הסיטואציה ומן הנפשות הפועלות. אך טבעי הוא שפוסקי הלכה יצמצמו את מקומו של היתר שכזה, הנשען על כרעי התרנגולת הסובייקטיבית. באופן דומה, כבר הסברנו לעיל כי הכלל התלמודי הקובע כי צער בעלי

13 בבלי ברכות, יט ע"ב.

חיים דוחה אף הוא איסורי דרבנן, יכול לשמש פתח להיתר במקום צורך. אלא שאליה וקוץ בה, שהרי קשה להגדיר באופן מדויק מהו 'צער' עבור בעל חיים. וכי יכול מאן דהוא לקבוע כמה געיות כאב צריכה פרה לגעות כדי שנוכל להחשיבה כ'מצטערת'? קושי הגדרתי זה, גורר גם הוא העדפה להסתמכות על פתרונות הלכטיכנולוגיים, על אף הסכנה ההלכתית הגלומה בהם, על פני הסתמכות על ההיתר הנשען על הגדרה הלכתית 'אפורה'.

יסוד נוסף שיש לקחתו בחשבון, בטרם תידחק רגלם של המנגנונים ההלכטיכנולוגיים, הוא צרכיו הפסיכולוגיים של הנזקק לפתרון הלכתי. ניתן להדגים יסוד זה על ידי היתר השימוש בקלנועית בשבת. במקומות רבים הותר שימוש בקלנועית בשבת, בעזרת מנגנון גרמא, עבור קשישים וחולים המתקשים בהליכה. ייתכן שעצם הגדרת אוכלוסיה זו כ'חולה שאין בו סכנה', או הגדרת העובדה שאין הם יכולים לצאת מביתם כפגיעה ב'כבוד הבריות', מאפשרת להתיר את השימוש בקלנועית, הכרוך באיסורי דרבנן, אף בלא מנגנון גרמא. שהרי איסורי דרבנן של הפעלת הקלנועית¹⁴ נדחים מפני חולה שאין בו סכנה, או מפני כבוד הבריות. אלא שייתכן שלאותו יהודי קשיש יהיה קושי נפשי להפעיל את הקלנועית כרגיל, בפעולה הנתפסת בעיניו כמלאכה אסורה, ושלמעשה אסורה לכל אדם אחר מלבדו. דווקא האובייקט החיצוני, המהווה 'שינוי' עבורו, ומכריז כביכול שאין מדובר בהפעלה רגילה של הקלנועית, הוא זה שיאפשר לו להתגבר על הקושי הפסיכולוגי שבעשיית מעשה, שעד כה היה נחשב לחילול שבת, וכעת הותר לו.¹⁵

שיקול נוסף אותו יש לצרף למערך השיקולים בנידון דידן, הוא העובדה ששימוש באמצעים הלכטיכנולוגיים מאפשר להסיר מעט מן האחריות הרובצת על כתפיו של הרופא, השוטר או החקלאי. אמצעי הפועל בגרמא וכדומה, שהוא – על פי חלק מהשיטות – כלי שהשימוש בו בשבת מותר, פוטר את מפעילו מן ההתלבטות – האם הפעולה הנעשית אכן הכרחית? האם ישנה דרך להשיג את

14 ישנם מצבים בהם הפעלת קלנועית כרוכה באיסורי דאורייתא, ואין להסיק מכאן הלכה למעשה!

15 עניין זה קשור בתהליך 'אובייקטיביזציה' כללי העובר על עולם ההלכה. בהלכה הקדומה היה 'מוקצה' מושג סובייקטיבי התלוי בדעתו וכוונתו של האדם, אך כיום נתפס המושג כהגדרה אובייקטיבית של חפצים. באופן דומה, היו שיעוריהן של מצוות שונות ('כזית', 'כביצה'), נתונים להערכתו הסובייקטיבית של האדם, ועם השנים הפכו לקריטריונים אובייקטיביים של נפח או משקל.

המטרה, מבלי לעשות פעולה אסורה? העובדה שכלים אלו משחררים את האדם מן ההתלבטות הזו – יש הדורשים אותה לשבח ויש הדורשים אותה לגנאי. מחד – חשוב להקל מן העול המוטל על כתפיו של רופא ירא שמים, ומאידך – הסרת העול, עשויה להביא לפריצת גדרי השבת.

חתימה

אין כוונת מאמר זה להורות הוראה, לחדש איסור או לפסוק להיתר. כוונת הדברים היא לחדד את היתרון והחיסרון, התועלת והמחיר שבצדה, הקיימים בשימוש באמצעים הלכטכנולוגיים בשבת. קצוות הדין ברורים וגלויים – שימוש תדיר בהם עשוי להביא לביטול כליל של השבת. היעדר שימוש, יקשה על שמירת שבת במערכות הכרחיות. בין שתי התהומות הללו, נדרשים אנו לסרטט גשר צר, תוך התייחסות לכלל השיקולים שהעלנו, ולוואי שנזכה לצעוד עליו מבלי לפחד כלל.